

УДК 811.161. 2

Г. В. Кочерга

ІСТОРИЧНА ДЕРИВАТОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В КОГНІТИВНОМУ ВИМІРІ

У статті висвітлено когнітивний підхід до історичного словотвору, що дозволяє дослідити всі деталі мовної репрезентації навколишнього світу словотвірними засобами, виявлено основні закономірності історичної суфіксації її вербалізації, встановлено, що в предметних галузях дослідження деривації необхідно сполучати з когнітивним дослідженням, оскільки форманти і деривати мають високий когнітивний потенціал.

Ключові слова: історична деривація, вербалізація, когнітивність, ментальність, концепт, мовна категоризація.

Переважає більшість публікацій з проблематики мовних картин світу присвячена лексиці і фразеології, однак світогляд носіїв мови віддзеркалюється й на всіх

інших мовних рівнях – фонетичному, морфологічному, синтаксичному. Утілення мовної картини світу на рівні граматики досліджують Т.В. Булигіна, А.Д. Шмелёв [Булигіна, Шмелёв 1997], А.І. Даниленко [Даниленко 2003], О.Т. Кривоносов [Кривоносов 2001], О.С. Кубрякова [Кубрякова 2004], Дж. Лакофф [Лакофф 1988], В.М. Топоров [Топоров 1986], П.В. Чесноков [Чесноков 1984], О.О. Селіванова [1996] та ін. О.С. Кубрякова спеціально розглядає віддзеркалення мовної картини світу у словотворі [Кубрякова 1988].

Особливої значущості та актуальності у сучасній лінгвістиці мають наукові розвідки О.О. Селіванової. Зокрема, досліджуючи еквівалентність ономазіологічної структури композитів, їх семантичний та функціональний аспекти, дослідниця зазначає, що “особливу вагомість у встановленні національно-мовної картини світу має дослідження номінативної діяльності, тому що процеси найменування реалій, явищ та понять найбільшою мірою визначають механізм взаємодії дійсності, мислення та мови, притаманний кожній нації. Особливо цікавим є вивчення номінативно-дериваційних процесів у споріднених мовах народів, що знаходилися у тривалих мовних контактах, територіально, економічно, культурно близьких” [5, с. 9]

На відміну від лексики, свідчення словотвору рідко використовуються в когнітології, незважаючи на те, що словотвір активно «бере участь» у мовній категоризації світу – це і послугувало метою нашої статті.

Значущість у дериваційних процесах має когнітивне вивчення суфіксації в сучасній лінгвістиці. Деривація виступає потужним чинником розвитку мови. Суфіксація відіграє ключову роль у термінотворенні (на прикладі мови економіки див.: [7; 8; 9]). О.Л. Шахбазян установила, що суфіксальна термінологічна деривація іменників у мові економіки являє собою фундаментальний когнітивний процес формування й еволюції економічної картини світу і національної мови в цілому. Суфіксація виступає одним зі способів вербалізації, «омовлення» (рос. *оязычивания*) ментальних репрезентацій на рівні терміносистеми, вона пов’язана з поняттями ментальності і когнітивності і віддзеркалює напрямок розвитку терміносистеми. Виявлено органічний зв’язок між культурно-історичними, соціокультурними, науково-професійними і структурно-семантичними аспектами похідного слова, деривата: системні зв’язки похідних слів більш широкі, ніж непохідних, простих. Показано, що в термінологічних предметних галузях дослідження деривації необхідно сполучати з когнітивним дослідженням, оскільки форманти і деривати мають високий когнітивний потенціал. Концептуальне дослідження похідного терміна дозволяє визначити ті найбільш загальні смисли, пов’язані з онтологією світу, яких сягають дериваційні значення [9]. Є всі підстави припускати, що наведений висновок може бути поширений на інші класи слів і на інші сегменти мовної картини світу.

Потрібно зазначити, що суфіксальна семантика є віддзеркаленням ментального освоєння дійсності.

Коли за допомогою суфікса від основи з предметним значенням утворюється слово з абстрактним значенням, то спостерігається розширення семантики. Коли ж суфікс здійснює функцію уточнення, то має місце звуження значення. У той самий час існують і суфікси, які не змінюють обсягу значення слова, – вони тільки міняють належність слова до частини мови і можуть бути вербалізаційними (утворюють

дієслово), адвербіалізаційними (утворюють прислівник), ад'єктивізаційними (утворюють прикметник), субстантиваційними (утворюють іменник).

Сам по собі суфікс, як правило, має більш узагальнену семантику порівняно з кореневою морфемою і словом у цілому (пор. цінні міркування І.К. Кучеренка щодо рівнів узагальнення семантики слів). Значення суфікса можна розглядати як родові порівняно зі значенням слова, в котрому наявний суфікс, як видовим.

Суфіксальні утворення з узагальнено-абстрактною семантикою функціонують передусім у текстах наукового [6], публіцистичного, офіційно-ділового і конфесійного [1] стилів, тоді як у текстах розмовного, художнього та епістолярного стилів, відповідно до їхньої специфіки, суфіксальні утворення менше вживані.

Особливістю у словотворенні є димінутивна й аугментативна семантика. Коли найменування з абстрактною семантикою описують специфіку денотата, то інші суфіксальні утворення – зі зменшувально-пестливою семантикою – визначаються конотативним компонентом значення слів, потребами мовців у якнайточнішому відтворенні певних емоцій. Емоційно-пестливі найменування (димінутиви) традиційно відносять до найбільш етноспецифічних мовних засобів, і в українській мові їх масив значно більш розвинений порівняно не тільки з західноєвропейськими (романськими і германськими), але й іншими слов'янськими мовами. До найбільш специфічних особливостей деривативної системи української мови зазвичай відносять уживання зменшувально-пестливих суфіксів із коренями негативної семантики, що пом'якшує їх значення: *бідонька, горенько, воріженьки*. Варто підкреслити, що такі найменування, серед іншого, мали на меті словесний магічний вплив на об'єкт – задоволення негативного словом (пор. назви Сонця і Місяця зі зменшувальними суфіксами ще у праслов'янській мові, що віддзеркалюють поклоніння світилам; подібну роль відігравав демінутивний суфікс у слові *серце*).

Експресивну функцію, пов'язану з віддзеркаленням ідеоетнічної мовної картини світу, виконують і суфікси збільшувально-згрубілої (аугментативної) семантики: укр., рос., болг. *-ущ-(e)*, польськ. *-uch-(a), -sk-(o), -isk-(o), -ul-(a)* (наприклад, *žaba – žabucha – žabsko – žabisko – žabula*), *-ior (kamień – kamulec – kamior)*. У романських мовах подібну функцію виконують також суфікси, тоді як у германських – префікси [Augmentative]; див. також [4].

За спостереженням А. Мейє, писемні пам'ятки слов'янських мов майже не дають уявлення про деякі типи суфіксації, що посідають значне місце в живих слов'янських мовах, а саме ті, які мають зменшувальну і збільшувальну семантику. Ці утворення є «цілком вільними» й так само вільно розвиваються, репрезентуючи один із важливих виражальних засобів «просторічної мови» [3, с. 299].

Важливим експресивним засобом праслов'янського словотвору виступає редуплікація [3, с. 300]. Теорія редупліції у зв'язку з ономаією розроблена в кандидатській дисертації З.О. Пахолок. Існує і словоскладання [3, с. 300–303]. Однак і редуплікація, і словоскладання, на відміну від суфіксації, не виступають продуктивними засобами словотворення.

Суфіксація в історичній дериватології є засобом освоєння ономаією мовною системою. Ономаією як суто ідеоетнічний мовний матеріал (що віддзеркалює ті аспекти фонетики, які тісно пов'язані з психологією сприйняття дійсності носіями

мови) виявляється тісно пов'язаною з суфіксацією: освоєння мовною системою вигуків, звуконаслідувань і звукосимволічних утворень відбувається за допомогою суфіксів, що вводять «нестандартні» корені у регулярні взаємовідношення класів слів.

Історична дериватологія в когнітивному вимірі сягає праіндоєвропейського періоду. Як відзначає А. Мейє, праіндоєвропейська морфологія відзначалася досить складною системою значень і засобів їх вираження [3, с. 149]. Індоевропейське слово складалося з кореня, суфікса і закінчення. Корінь містить загальне значення слова, суфікс визначає семантику точніше, а закінчення разом із чергуванням голосних і місцем підвищення тону детермінує роль слова у реченні [2, с. 167]. Таким чином, А. Мейє визначає індоевропейський суфікс як засіб звуження, уточнення загального значення, репрезентованого коренем.

Численні суфікси реконструйовані вже для праіндоєвропейської мови (тоді як префіксації в ній, згідно з традиційною думкою, не існувало). Цікавим джерелом виступає електронний ресурс з праіндоєвропейської суфіксації [Proto-Indo-European suffixes]. Згідно з названим джерелом, у праіндоєвропейській мові реконструйовано такі суфікси, як, наприклад:

-*tis* (давньогрецьк. -σις, прагерманськ. **-biz*, праслов'янськ. **-ti* – «інфінітивний суфікс», або флексія інфінітива), пор. праіндоєвропейськ. **méntis* і прагерманськ. **mundiz*, давньогрецьк. αὐτόματος, латинськ. *mēns*, литовськ. *mintis*, санскритськ. *matí*, старослов'янськ. *памѣть* (*pa-metĭ*), *мыѣтми* (*mĭnĕti*) – іменні та дієслівні позначення ментальної діяльності (спорідненість закінчення інфінітива слов'янських мов із суфіксами на позначення віддієслівних іменників в інших індоевропейських мовах підкреслює субстантивну семантику інфінітива);

**-mn* (латинськ. *-men*, давньогрецьк. -μα, праслов'янськ. *-me*), пор. праіндоєвропейськ. **séhmn* і латинськ. *sēmen*, праслов'янськ. **sēmę*, укр. *сім'я*;

**-mós*, пор. латиськ. *dūmi* (pl.), литовськ. *dūmas* (pl.), давньовірменськ. *tout* «пара, випаровування», давньогрецьк. θυμός «дух», санскритськ. *dhūmá*, латинськ. *fūmus*, праслов'янськ. **dymъ*, укр. *дим*;

**-os*, пор. праіндоєвропейськ. **neb^hos* і хеттськ. *nēpis*, лувійськ. *tappassa*, лікійськ. *tabahaza*, латиськ. *debess*, литовськ. *debesis*, протокельтськ. **nemos-*, прагерманськ. **nibulō*, **nibulaz*, давньогрецьк. νέφος, латинськ. *nebula*, санскритськ. *nābhas*, авестійськ. *nabah*, праслов'янськ. **nebo*, укр. *небо*; праіндоєвропейськ. **sneyg^{wh}os* і балто-слов'янськ. **snoigos* (латиськ. *sniegs*, литовськ. *sniegas*, праслов'янськ. **snęgъ*), прагерманськ. **snaīwaz*, санскритськ. *snēha* «маслянистість, слиз»;

**-ós*, пор. праіндоєвропейськ. **nisdós* «гніздо» (від **ni* «низ», **sed-* «сидіти» й **-ós*) і давньовірменськ. *nist*, литовськ. *lizdas*, ірськ. (ірландськ.) *nead*, прагерманськ. **nestaz*, санскритськ. *nīḍá*, латинськ. *nīdus*, праслов'янськ. **gnězdo*, укр. *гніздо*.

Як бачимо, протягом еволюції від праіндоєвропейської мови через праслов'янську до української та інших сучасних слов'янських суфіксальні елементи не залишалися незмінними, одні з них злилися з основою, інші перетворилися на флексії. Таким чином, є всі підстави говорити про діахронічний вимір, динамізм та історизм суфіксальної системи української й інших індоевропейських мов.

Однак у цілому індоевропейська суфіксація збереглась у слов'янських мовах лише незначною мірою. «Індоевропейські суфікси були взагалі занадто короткі й

малозначущі, щоб зберегти своє значення до епохи спільнослов'янської мови; тому вони заміщуються новими утвореннями з більш довгим і ясним суфіксальним елементом», – указує А. Мейє, далі відзначаючи процес приєднання коротких індоєвропейських суфіксів до закінчень [3, с. 275].

Таким чином, когнітивна дериватологія в діяхронній ретроспективі є актуальною і перспективною для подальших наукових досліджень. У наступних студіях плануємо зупинитись на фрагментах мовної картини світу у праслов'янській суфіксації.

Література

1. Мазурина Н. К. Словообразование существительных со значением лица в русском языке XI–XIV вв. / Н. К. Мазурина : Автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Московский государственный областной университет. – М., 2007. – 22 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.avto-ref.mgou.ru/ar/ar107.pdf>
2. Мейє А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейє. – М.; Л. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. – 512 с.
3. Мейє А. Общеславянский язык / А. Мейє : Пер. с франц. / общ. ред. С.Б. Бернштейна. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 2001. – 500 с.
4. Panocova, R. Evaluative suffixes in Slavic / Renata Panocova // Bulletin of the Transilvania University of Braşov. Series IV: Philology and Cultural Studies. – 2011. – Vol. 4. – No. 1. – Pp. 175–182 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://but.unibv.ro/Bulletin/BU_2011/Series%20IV/BULETIN%20IV%20PDF/26%20PANOCOVA.pdf
5. Селіванова О. О. Складне слово: мовні моделі світу (основи зіставної комозитології російської та української мов) / О. О. Селіванова. – ЧеркасЦНТІ, 1996. – 297 с.
6. Шалимова Ю. М. Функционирование отглагольных существительных на -ние в научном стиле современного русского литературного языка (На материале заголовков научных работ по теме «Словообразование») / Ю. М. Шалимова : Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. – Волгоград, 2004. – 203 с.
7. Шахбазян О. Л. Особенности терминологической репрезентации экономической картины мира: деривационный аспект / О. Л. Шахбазян // Проблемы концептуализации действительности и моделирования языковой картины мира: Сб. науч. тр. – Архангельск: Поморский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, 2005. – Вып. 2. – С. 71–75.
8. Шахбазян О. Л. Процесс заимствования экономических терминов как аспект деривации и практика преподавания русского языка как иностранного // Инновационные процессы в высшей школе / О. Л. Шахбазян // Материалы XIII Всероссийской научно-практической конференции. – Краснодар: Кубанский гос. техн. университет, 2007. – С. 109–111.
9. Шахбазян О. Л. Суффиксальная терминодеривация в языке экономики: когнитивный аспект : Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 – теория языка / О. Л. Шахбазян. – Краснодар, 2008. – 137 с.

Kocherga G. Historical Derivation of the Ukrainian Language in the Cognitive Dimension

In the article a cognitive approach to the historical derivation is clarified, that allows to explore all the details of the lingual representation of the surrounding world via derivation means, the main rules of the historical suffixation and verbalization are displayed, it is set that in the subject fields the exploration of derivation is necessary to combine with the cognitive research, as the formants and derivatives have a high cognitive potential.

Key-words: a historical derivation, a verbalization, a cognition, a mentality, a concept, a linguistic categorization.

Кочерга Г. В. Историческая дериватология украинского языка в когнитивном измерении

В статье предложен когнитивный подход к историческому словообразованию, который позволяет исследовать все детали языковой репрезентации окружающего мира словообразовательных средствами, выявлены основные закономерности исторической суффиксации ее вербализации, установлено, что в предметных областях исследования деривации необходимо сочетать его с когнитивным исследованием, поскольку форманты и дериваты имеют высокий когнитивный потенциал.

Ключевые слова: историческая деривация, вербализация, когнитивность, ментальность, концепт, языковая категоризация.